

Людмила Анатоліївна Петрушко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ЧИТАННЯ МІЖ РЯДКІВ: ПОТЕНЦІЙНІ ТА ЛАТЕНТНІ СЛЪЗИ І ПЕЧАЛЬ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ

Мета роботи. Пошук та аналіз потенційних і латентних згадок сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, текстологічного аналізу, компаративного, контент-аналізу та інтерпретаційного. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше здійснено спробу відшукати та проаналізувати потенційні та латентні згадки сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика. **Висновки.** У результаті пошуку можливих та опосередкованих згадок сліз і печалі було віднайдено понад 100 потенційних та латентних повідомлень про названі емоції. Можливі (не)радісні емоції (близько 79) запропоновано за зразком існуючих повідомлень про смуток і плач. Найбільше

їх належить до таких обставин, як молитва, покаяння та прохання; менше – повчання, батьківські хвилювання за дітей, спільні нещастя, загроза спасінню ближнього, перешкоди на Богоугодному шляху, смерть, зустріч, радісне зворушення. Невисловлені прямо плач і скорботу (близько 24) ми «реконструювали» на підставі наявних поряд у тексті звісток про нерадісні емоції, повідомлень про утешення, про неможливість терпіти певні ситуації, про обтяжуючі обставини, а також про радість, про спокій чи бадьорість, які в тих випадках є чимось винятковим, таким, що викликає навіть подив. Ці (не)радісні емоції стосуються труднощів чернечого подвигу (їх особливо багато), власних гріхів та ближніх (загрози спасінню через відхід з монастиря), перешкод на Богоугодному шляху, загрози життю/

благополуччю дітей, особистих нещасть, відсутності матеріальних благ, загрози честі. Вважаємо, що відсутність згадок нерадісних емоцій могла пов'язуватися з тим, що для печерської спільноти властивою була помірна емоційність, що й відображено в тексті. Думка про те, що скорбота в окремих випадках (труднощі монашеського подвигу) замовчувалася, що автори уникали таких звісток, видається нам мало ймовірною, адже

все одно про ці труднощі духовної боротьби та духовної праці над собою повідомляється. Перспективами дослідження можна назвати вивчення в запропонованому ключі інших джерел, що репрезентують печерську традицію, а також оригінальних пам'яток східноєвропейського Середньовіччя.

Ключові слова: історія емоцій, емоційний світ, Києво-Печерський патерик, сльози і печаль, потенційні та латентні емоції.

Актуальність теми дослідження. Антропологічний переворот у гуманітаристиці поставив у центр уваги людину у всій повноті її буття – з її уявленнями, побутом, переживаннями, з її духовним та матеріальним світом, у тому числі зі сферою її емоцій [7, с. 211–213]. Реконструкція останньої є досить складним завданням, зважаючи на те, що в арсеналі дослідників знаходяться джерела, які не обов'язково репрезентують емоційний світ таким, яким він був у дійсності, а радше відображають його через призму системи відчуттів тієї емоційної спільноти, яка стояла за створенням кожного конкретного джерела [10, с. 177]. Тобто історик більше має справу з ідеальною складовою емоційної сфери, ніж з реальною. Однак це зауваження жодним чином не знецінює ні самі джерела, ні їх дослідження. Тим паче, що реальний емоційний світ також присутній [10, с. 177]. Особливо якщо йдеться про оригінальні тексти східноєвропейського Середньовіччя. Тексти, написані руськими книжниками, відображали дійсність або уявлення про неї, яке не суперечило законам цієї дійсності. Завданням книги автор у цілому вважав *«зберегти гідне пам'яті, слідуючи за фактами»* (підкреслення наше. – Л. П.) [5, с. 76]. У нинішній статті увага буде приділена як ідеальній, так і реальній складовим емоційної сфери, однаково малодослідженим у контексті вивчення українського Середньовіччя. Пропонована розвідка присвячена системі відчуттів та емоційній сфері чернечої спільноти Києво-Печерської обителі – однієї з найважливіших емоційних спільнот названої доби вітчизняної історії. У центрі розгляду – дві групи повідомлень

Києво-Печерського патерика Касіянівської другої редакції за списком, який зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [3], в публікації Д. І. Абрамовича [4]. Перша з названих груп повідомлень стосується випадків, коли джерело могло би вміщувати згадки смутку та плачу (цей аспект емоційної сфери обрано нами як найактуальніший для спільноти, що вивчається). Друга – тих місць тексту, де з контексту можна припустити наявність інформації про відповідні прояви емоційної сфери. Віднайдення та дослідження зазначених повідомлень сприятиме кращому розумінню печерської общини як емоційної спільноти українського Середньовіччя.

Аналіз досліджень і публікацій. Хоча (не)радісно-емоційний світ братії Києво-Печерського монастиря не ставав за поодиноким винятком предметом досліджень, науковці зверталися у своїх працях до проблеми сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика. Так, В. Яковлев у праці «Давньокіївські релігійні сказання» розглянув перший оригінальний Отечник як цінне джерело, що відображає побутові аспекти і ментальні уявлення (!) епохи, а також висловив надзвичайно важливе зауваження про те, що «на сльози і печаль дивилися як на щось священне» [8, с. 151].

Дослідження Д. Голубовського присвячене семантиці жестів у давньоруських джерелах (Повісті времінних літ, Студійському Уставі та Києво-Печерському патерику). У його дисертаційній роботі наведена інформація про те, що поклон лікаря прп. Николи Святоші як реакція на звістку про смертельну хворобу князя-монаха означає жаль Петра [1, с. 135]. Дослідник також звертає увагу на кількісне співвідношення згадок сміху та плачу в тексті Києво-Печерського патерика (плач суттєво переважає: сміх згадується лише двічі), етичну семантику добрих та поганих запахів (спостереження, важливе для аналізу повідомлення про прекрасний аромат сліз каяття і смирення) [1, с. 235, 244].

П'єр Гонно в контексті соматичної проблематики у традиції Київської Русі XI–XIII ст. розглядає сльози монашествуючих, звертаючись до тексту Києво-Печерського патерика. Дослідник згадує відоме протиставлення двох типів заснувань обителів зі «Сказання про початок Печерського монастиря». Детально зупиняється на постаті прп. Феофіла Сльозоточивого, акцентуючи увагу на тому, що в розповіді про цього подвижника «тема сліз тісно пов'язана з темою приємного запаху» [9].

Дослідниця М. Нікітенко звертається до теми сліз у Києво-Печерському патерику як до одного з аспектів традиції ісихазму. За її словами, названа тема – «одна з традиційних <...> в традиції ісихазму». Авторка приділяє увагу патериковій розповіді про прп. Феофіла, де найяскравіше представлена ця проблема, а також Лествиці, яка мала «значний вплив на творців Києво-Печерського патерика», що засвідчує обізнаність із цим твором отців Печерської обители. Згадує дослідниця й нічні колінопреклонні молитви прп. Феодосія. Акцентує увагу на безперестанності плачу, звертаючися до творінь прп. Симеона Нового Богослова, «який спирався на всю попередню святоотецьку традицію». Важливим є також спостереження про те, що «плач є виявом не лише покаяння, як великої скорботи за свої гріхи, а й найвищих духовних станів подвижника. Сльози покаяння, які народжуються в людині від усвідомлення власної гріховності, супроводжуються “гіркотою в серці” і жалобою. Однак динаміка розвитку людини передбачає поступовий перехід від цього виду сліз до іншого – до солодких сліз замилювання», «гіркі сльози стають солодкими, коли людина виходить на вищий духовний рівень, тобто коли вона бачить Бога <...> Тоді людина вже не проливає гіркі сльози, тому що вона вже втішена Богом. Проте солодкі сльози тоді проливаються безупинно». Дослідниця висловлює припущення про те, що прп. Феофіл розумівся як подвижник, який сподобився названих солодких сліз. М. Нікітенко висловлює цікаву думку щодо посудин зі сльозами та ангельськими пахощами, а також стверджує, що описаний у Києво-Печерському патерику плач не доцільно називати нерадісною емоцією, адже він є «великою радістю в духовному сенсі» [6, с. 34–38]. На цій підставі в тих випадках, коли ми вживаємо поняття «нерадісні емоції», використовуватиме його в такому варіанті: «(не)радісні емоції».

Стосовно ідеї потенційних та латентних смутку і плачу, до неї нас підштовхнули праці істориків емоцій. Так, американська медієвістка Б. Резенвайн пише про важливість звертання не лише до слів, що безпосередньо називають емоцію, але й до виразів фігуративного мовлення [11]. Я. Плампер, досліджуючи історію солдатського страху, припускає замовчування цього почуття у джерелах, пов'язаних з війною 1812 р., на відміну від джерел ХХ ст. [11].

Отож метою дослідження є пошук та аналіз потенційних і латентних згадок сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика.

Виклад основного матеріалу. На попередніх етапах дослідження ми намагалися розглянути всі віднайдені нами 169 згадок сліз і печалі, вербалізованих через відповідні емоційні номінації (лексичні одиниці з коренями *жал-* (*жел-*), *печ-*, *скорб-*, *туж-* (*туж*), *слез-*, *плач-* (*плак-*), *рыд-*, а також слова та вирази «*дряхлый*», «*посупльшися*», «*стъяя*», «*язву въ сердци имѣти*», «*раздражити глубину сердечную*», «*уныніе*», «*помрачаем врагом*», що означають відповідний душевний стан та його прояви), і насамперед класифікувати їх за обставинами прояву.

В обставинах, за яких згадуються (не)радісні емоції в тексті Києво-Печерського патерика, відображений, на наш погляд, реальний вимір емоційного світу. Маємо на увазі зовнішні ситуації, що з ними пов'язані (не)радісні емоції.

Поряд з реальною, в обставинах присутня також ідеальна компонента. Так, те, за яких ситуацій згадати печаль і сльози, залежало не лише від історичної дійсності, але й від осіб, причетних до створення Києво-Печерського патерика (насамперед авторів і редакторів). Особливо ця теза справедлива щодо випадків, коли йдеться про (не)радісні емоції, які не були почутими чи побаченими іншими або які згадуються в контексті повчання, пророцтва тощо. Таким чином, обставини (не)радісних емоцій фіксують також сферу уявлень, виявляють актуальні для чернечої общини Києво-Печерського монастиря ситуації прояву (не)радісних емоцій.

На нашу думку, кожна згадка емоцій є відображенням актуальності описуваної обставини, а тому кожне емоційне слово чи словосполучення ми підраховували окремо і вони, відповідно, впливали на загальну кількість згадок по кожній з обставин. Однак більш важливими для висновку про актуальність тих чи інших обставин є випадки, коли (не)радісні емоції за певної типової обставини (наприклад, покаяння) згадуються в різних контекстах, щодо різних героїв, а особливо – якщо різними авторами.

Виявлені в тексті згадки смутку і сліз було класифіковано за 19 обставинами – актуальними ситуаціями, за яких ішлося про названі плач і печаль: покаяння, смерть ближніх, молитва, загроза спасінню душ

ближніх, нещастя особисті, втрата/відсутність матеріальних благ, нещастя ближніх, нещастя спільні, розлука, загроза життю/благополуччю дітей, загроза/шкода честі, запізніле покаяння, перепони на Богоугодному шляху, прохання, груба їжа, повчання, благочестя інших, печаль загалом, а також спасіння ближнього і зустріч після розлуки (порядок, в якому наведені обставини, відповідає їхній актуальності: від найчастіше згадуваної до одиничних повідомлень). Теза про їхню актуальність підсилувалася тим, що практично кожна із цих ситуацій згадується різними авторами Києво-Печерського патерику і в різних контекстах і що в аналізованих повідомленнях майже відсутні зміни впродовж тривалого періоду побутування пам'ятки в рукописній традиції.

Однак для повноти розкриття проблеми виникло прагнення пошукати можливі (не)радісні емоції, які не виражені через відповідні іменування. Насамперед ідеться про ті випадки, коли, за прикладом наявних згадок плачу та смутку, в тексті могли би бути відповідні повідомлення, але їх немає. Другим кроком у розгляді цього питання має стати пошук таких місць у тексті, де через певні слова присутній деякий натяк на (не)радісні емоції.

Розпочнімо з тих ситуацій, коли джерело могло би містити звістку про сльози чи печаль, але вона відсутня. Прочитання тексту під таким кутом зору призвело до висновку, що нами виявлялися ті місця тексту, де йшлося про обставини досліджуваних емоцій, які були виокремлені на попередньому етапі. Мабуть, це зрозуміло і логічно, адже до такого прочитання схиляє сам текст, який у подібних ситуаціях вміщував відповідні слова, а також той факт, що саме такі обставини розумілися печерською спільнотою (і не тільки нею) як обставини сліз та скорботи. Розглянемо ці випадки.

Молитва (34). Найбільше можливих, але відсутніх згадок про сльози стосуються молитви. За нашими припущеннями і підрахунками їх близько 34. Неодноразово йдеться про молитви юного боголюбця (прп. Феодосія). Він, бажаючи поклонитися святим місцям, «*Моляшися Богу [сць слезами]*» [4, с. 24], «*молящюся ему [сць слезами]*»; «*моляшися Богу [сць слезами]*» [4, с. 27], перебуваючи в батьківському домі; перед відходом у монастир «*помолився Богу [сць слезами]*»; «*моляшися Богу [сць слезами]*» [4, с. 28], щоб Господь послав йому супутників у дорозі до Києва; відтак,

уже будучи монахом, *«моляшися Богу [сць слезами] прильжно о спасеніи матере своєю»* [4, с. 28], щоб вона прийняла постриг.

Згадуються молитви подвижників: св. Іларіона (*«молитвы творяше [сць слезами]»; «моляшися Богу въ тайнѣ [сць слезами]»*) [4, с. 17], прп. Антонія (*«въ молитвах [сць слезами]»*) [4, с. 17], трьох отців (прп. Антонія, Никона та Феодосія) в печері (*«моляще Бога [сць слезами]»*) [4, с. 32]; перших отців Печерських (*«моляшися Богу день и ноць [сць слезами]»*) [4, с. 34]; прп. Феодосія (*«о стадѣ своем моля Бога [сць слезами]»*) [4, с. 65], *«моляся [сць слезами] за порученное ему стадо и за вся православныя христіаны, и за землю Рускую»* [4, с. 83]; прп. Григорія Чудотворця (*«Молитвам [сць слезами] же паче прилежаше»*) [4, с. 134]; прп. Мойсея Угрина після порятунку під час міжусобиці (*«бѣ моляся Богу [сць слезами]»*) [4, с. 142]; братії *«молитвами их [сць слезами]»* [4, с. 38]; окремих монашествуючих, свідком чого був прп. Феодосій: *«слышаше кого молитвы творяща [сць слезами]»* [4, с. 41].

Повідомляє Києво-Печерський патерик і про молитви в особливих потребах. Велика кількість їх стосується монашествуючих, духовних осіб. Так, *«моляхся Богу [сць слезами]»* прп. Нестор у печалі, що не було написаного житія прп. Феодосія [4, с. 21]; *«нача непрестанно молитися [сць слезами] <...> кѣ всемилостивому Богу»* блаж. Варлаам у батьківському домі, а отці *«моляхуся Богу за нь [сць слезами]»* [4, с. 35]; *«молитвы творя [сць слезами]»* прп. Феодосій у боротьбі з духами злоби [4, с. 40], а також *«моляше Бога [сць слезами] о сих непрестанно»* в інших потребах монастирських [4, с. 57] і прохаючи зцілення прп. Ісаакію (*«моляше Бога за нь [сць слезами]»*) [4, с. 187]; перед початком обретення мощей прп. Феодосія *«молитвы [сць слезами] <...> сътворише»* [4, с. 80] прп. Нестор з іншими монахами; *«моляшися Богу [сць слезами]»* прп. Онісіфор після видіння прп. Антонія і докоряння за поховання в печері негідного монаха [4, с. 105]; прп. Микита Завторник, бажаючи побачити Господа: *«нача прильжно молитися [сць слезами]»* [4, с. 125]; у важкій хворобі *«моляще Бога [сць слезами]»* [4, с. 76] клірик Софійського храму; а прп. Пимин Багатохворобливий просив посилення власної хвороби, щоб батьки залишили його в монастирі і щоб він прийняв постриг (*«сего бо молитва [сць слезами]»*) [4, с. 180]; братія *«начаша мольбы творити [сць слезами] кѣ святѣи Богородици»*, щоб Цариця Небесна послала їм ігумена [4, с. 192].

Молилися також і миряни. Так, варяг Шимон, будучи пораненим і побачивши майбутню Велику Печерську церкву, згадав слова Спасителя і благав, щоб Господь врятував його від гіркої смерті: *«рече [сць слезами]»* [4, с. 2]. Відтак, під час великої бурі на морі, той же Шимон молився в покаянні: *«начах вьпнати [сць слезами]»* [4, с. 2]. Боярин, на якого гнівався князь *«моляшеся Богу прильжно [сць слезами]»* [4, с. 75].

Ідеться про молитви і в повчаннях: прп. Феодосія, адресованих Ларіону (*«да молишися Богу прильжно [сць слезами]»*), економому (*«потрѣпи мало, моляся Богу [сць слезами]»*) [4, с. 49], а також у повчанні прп. Симона – Полікарпу: *«проси у Господа Бога [сць слезами], да ту жизнь свою скончаеши в покааніи и послушаніи игумена...»* [4, с. 122].

У Житті прп. Феодосія, в повідомленні про поставлення його на ігуменство, відсутня згадка молитов зі сльозами [4, с. 38], яка є у Сказанні про початок Печерського монастиря [4, с. 19] (на цій підставі можемо припускати, що текст згадує не всі ситуації, які мали місце в дійсності).

Ще низку згадок молитов ми проминули, оскільки в тих випадках повідомлення про сльози, можливо, було недоречними або менш доречними, ніж у щойно названих [4, с. 52–53, 76–77, 89, 93]. Частина звісток про молитви позбавлена інформації про сльози, припускаємо, тому, що вони повинні були бути таємними, невідомими іншим. Такі ситуації стосуються прп. Даміана та Іоанна Багатотерпеливого [4, с. 51, 139]. Прп. Даміан міг не молитися зі сльозами, щоб цього не бачив келейник. А прп. Іоанн міг не розповідати брату про свої сльози, які супроводжували його молитву. Однак як пояснити відсутність відповідних згадок в інших випадках – цьому ми хочемо приділити деяку увагу. Якби для печерської спільноти та насамперед для авторів неодмінною умовою звістки про молитву була б згадка поряд сліз (чи плачу), то вони повинні були б бути присутні за названих обставин. Тим паче, що частина з них (можливо, й більша) стосується ситуацій, коли сльози цілком слушні, зрозумілі – насамперед з точки зору людини епохи Середньовіччя, зважаючи на контексти згадок (не)радісних емоцій (особливі ситуації, які потребували Божої допомоги, втручання, підтримки).

Їх відсутність може пояснюватися двома причинами. По-перше, тим, що в тексті згадані лише ті сльози, про які знали напевно. Дійсно, Житіє прп. Феодосія повідомляє про те, як *«церковніи строители»*

неодноразово («*многажды*», «*по вся ноци*») чули, що він молився, і сильно плакав, і творив земні поклони: «*слыша его молящася и вельми плачущася и главою о землю часто бьюща*». Подвиги прп. Феодосія були абсолютно таємними: коли він чув людські кроки, замовкав і робив вигляд, що спить [4, с. 50–51]. Ці свідчення очевидців можуть пояснювати наявність усіх інших повідомлень про слізні молитви святого ігумена: згадані у цьому ж контексті та в іншому місці його постійні нічні молитви [4, с. 50]; молитви, про які йдеться в розповіді про поставлення преподобного на ігуменство [4, с. 19]; молитви за тих, хто відходив від монастиря [4, с. 56]. Житіє прп. Феодосія вміщує також розповідь про останні хвилини життя святого, які бачив один з монахів, котрий завжди служив йому. В ній теж ідеться про те, що прп. Феодосій «*моляше съ слезами милостиваго Бога*». В цій ситуації преподобний також прагнув таємності молитви та сліз, адже перед цим сказано, що він усіх відпустив, жодного в себе не залишивши [4, с. 73].

Слізні молитви прп. Феоділа могли розуміти на підставі того, що бачили його плач («*никто же можаше его уставити от горкаго плача*») і що згодом він втратив зір від постійного плачу, про згадку сліз у словах Ангела він міг сам розповісти («*сказа ему явленіе ангела и глаголаніе*») [4, с. 159–162]. Про своє видіння і власні молитви та сльози у ньому («*молящумися много съ слезами пречистѣи Богородици*») повідав сам св. Нифонт [4, с. 98]. Так само могли розповісти про молитви зі сльозами й монах Конон та ігумен Пимин, адже їх вони розуміли, очевидно, не як подвиг, не як чесноту, а як складову чудес, про які вони, напевно, розповідали [4, с. 75, 105]. Одна згадка такої молитви прп. Феодосія («*съ слезами помолвися в себѣ къ Господу Богу*») стосується розповіді Ларіона [4, с. 49–50]. Молитви зі сльозами прпп. Ісаакія та Даміана могли чути інші монахи. Тим паче, що в розповіді про прп. Даміана згадується келейник, який, щоправда, не був поряд з ним у момент цієї молитви, бо в тексті сказано, що святий покликав його (оскільки покликав, то, ймовірно, був десь не дуже далеко і міг чути) [4, с. 185, 51].

Однак молитва зі сльозами прп. Антонія на початку його життя в печері, вочевидь, не мала земних свідків, тож про неї, напевно, написано лише на підставі того, що так мало б бути (і, швидше за все, так і було) [4, с. 17].

Наші припущення залишаються лише припущеннями, особливо щодо тих повідомлень, де в тексті відсутні прямі вказівки на те, що плач чули чи про нього розповідали. Щоправда, практика розповідання, очевидно, існувала, що зрозуміло і з прямих вказівок авторів Києво-Печерського патерику, і з того, що інакше інформація не стала б відомою для всієї монашої спільноти. Проте факт повідомлення про слізну молитву прп. Антонія, яка, як можна зрозуміти, не могла бути почута (прп. Антоній подвизався тоді сам), наштотує на думку, що про сльози на молитві писали не лише тоді, коли про них знали напевно. Можливо, частина згадок стосувалася точно відомих слізних молитов, а частина – припустимих.

Нині настала черга для другого пояснення, чому в тексті відсутні повідомлення про сльози на молитві за низки потенційних ситуацій. Мабуть, причина полягає в тому, що для печерської спільноти не притаманна була надзвичайна емоційність, тим паче сльозливість. Автори не писали про сльози завжди, коли згадували молитовне звернення до Господа, а лише в окремих випадках. Можливо, особливо значимих.

Понад 14 повідомлень у тексті Києво-Печерського патерику пов'язані з **покаянням**, яке могло супроводжуватися плачем, аналогічно до тих звісток, щодо яких є інформація про сльози. Частина з них стосується каяття, яке мало місце в дійсності, частина – повчань про нього. Так, *«начаша каатися [сць слезами] своего съгрѣшеніа»* іконописці церковні, що раніше відмовлялися виконувати Божу волю, йшли проти неї [4, с. 10–11]. Економ, зрозумівши благодать Божу, каявся у своєму маловірстві: *«над поклонися ему [сць слезами], прошеніа прося»* [4, с. 50]. Розбійники, які прийшли покаятися до прп. Феодосія, *«исповѣдаша ему бывшее [сць слезами]»* [4, с. 53]. Боярин, посланий обкувати раку святого ігумена, усвідомивши власну провину, *«нача каатися [сць слезами]»* [4, с. 85]. Також *«нача исповѣдати грѣхы своа [сць слезами]»* прп. Єразм [4, с. 120]. *«Татіе же тїи, покаавшеса [сць слезами] чюдеси ради бывшего них»* [4, с. 134]. Інші розбійники благали пробачення у прп. Григорія Чудотворця: *«падоша на ногу его [сць слезами], просяще прощеніа»* [4, с. 136]. Просив прощення за свій гріх монах, який украв хліб у прп. Прохора Лободника: *«прощеніа прося [сць слезами]»* [4, с. 151].

Повчав братію про покаєння прп. Афанасій Затворник: «*кайтеся на вьсякъ часть [съ слезами]*» [4, с. 112]. Закликав до каяття свого духовного сина Полікарпа прп. Симон Суздальський: «*покайся [съ слезами]*» [4, с. 103].

Примітно, що в Житії прп. Феодосія, в розповіді про затвор святого ігумена в печері у Великий піст, відсутнє повідомлення про покаєнні ридання [4, с. 39], хоча воно є в Похвалі йому [4, с. 89] (тобто насправді було більше ситуацій названих сліз, аніж згадано в тексті).

Припускаємо, що відсутність згадок про плач за названих ситуацій, як і за наступних, пояснюється тими ж причинами, що про них ми писали вище. Щодо того, наскільки могли бути відомі покаєнні сльози, про які є інформація в тексті, то висловимо кілька зауваг.

Про сльози святого засновника Печерського монастиря – прп. Антонія, які слугували духовним фундаментом обителі, очевидно, писали на підставі законів духовного життя, уявлень про нього [4, с. 19]. Слізні ридання прп. Феодосія в затворі могли з'явитися в тексті в результаті інформації про те, що плач святого ігумена у храмі чули інші [4, с. 89, 50]. Скорбота і плач прп. Феоділа частково могли бути відомі сучасникам, частково про них розповідали (писали) на основі відомих фактів (втра-ти зору, оповіді братій і самого подвижника, посудини зі сльозами) [4, с. 158–161]. Слізне покаєння прп. Тита могло бути відомим братії, тому що він хворів і хтось із монахів міг бути поряд, біля нього. Тим паче, точно були очевидці, які привели Євагрія, поклону ієромонаха перед братом і прохання зі сльозами простити його, Тита [4, с. 122–123]. Ігумен із братією, які прийшли до прп. Афанасія, побачили його «*плачюща*». Можливо, на цій підставі, а можливо, на підставі того, що монахи чули, в Києво-Печерському патерику сказано про його постійний плач у затворі [4, с. 111–112]. Слізне каяття прп. Феодора відбулося у присутності прп. Василія [4, с. 162]. Про власний покаєнний плач могли розповісти самі миряни зі Слова про прп. Аліпія – прокажений киянин та христолюбець, який до свята замовив написати ікону [4, с. 174, 178]. Цілком можливо, що про сльози князя Святослава оповів братії святий ігумен [4, с. 68]. Власні покаєнні емоції, про які він писав, прп. Симон знав напевно [4, с. 106]. Залишаються лише згадки покаєнного плачу в повчаннях. Якщо прп. Симон писав сам Полікарпу про необхідність плачу для

останнього і тут, зрозуміло, відображене притаманне йому і спільноті, до якої він належав, розуміння [4, с. 100]; якщо настанови прп. Феодосія були звернені до братії і його монахи могли розповісти про це автору Життя [4, с. 41], то із застереженням прп. Григорія Чудотворця – складніше. Адресати його повчання незабаром загинули, а сам він ще швидше був потоплений ними. Можливо, вони встигли розповісти про зустріч із святим чорноризцем іншим воїнам (разом з Ростиславом у монастир за благословенням ішов і Володимир Мономах) [4, с. 137].

Близько **12** повідомлень стосуються **прохань**, які також могли б супроводжуватися сльозами. Варяг Шимон припав до ніг прп. Антонія і «*моляшеся [сць слезами]*» [4, с. 2] бути збереженим від загибелі під час битви на р. Альті. Прп. Антоній прохав бути постриженим на Афоні: «*моли игумена [сць слезами]*» [4, с. 16]. «*Молю же вас, о възлюбленніи [сць слезами]*» [4, с. 21], – звертався прп. Нестор до своїх читачів. Прп. Феодосій просив людей, що йшли у Святу Землю, взяти його із собою: «*моляше их [сць слезами]*» [4, с. 24]. Прохали про постриг прпп. Варлаам та Єфрем: «*повѣда единому Антонію мысль свою, глаголя [сць слезами]*», «*моляшеся страцю Антонію [сць слезами]*» [4, с. 32–33]. Чорноризці Феодосієвого монастиря: «*умоляху игумена [сць слезами]*» за брата, що відходив від обителі [4, с. 95]. Преподобномученик Євстратій тих, з ким разом був у полоні, щоб залишилися вірними Богу: «*моля [сць слезами]*» [4, с. 106]. Прп. Іоанна Багатотерпеливого «*моляше [сць слезами]*» брат про духовну допомогу [4, с. 139]. Важко хворий монах «*нача вѣпити [сць слезами]: “помяните мя”*» [4, с. 182].

Могли також мати місце в Києво-Печерському патерику повідомлення про сльози та печаль за таких обставин, як **повчання** (прп. Феодосія та прп. Никона, звернені до братії та князя Святослава) [4, с. 41, 45, 71], **батьківські хвилювання за дітей** (мати прп. Федосія не сумує, коли він працює з рабами, а забороняє, а потім гнівається [4, с. 24]; коли він вирушив у Святу Землю, то теж не печалиться його відходом, а наздоганяє його [4, с. 25]; коли ж вона не могла побачити сина через його небажання, то не сумує, а гнівається [4, с. 30]; загалом, очевидно, це відповідало реальному образу цієї жінки: в тексті згадується про її печаль через зникнення сина вже тоді, коли старання знайти його безрезультатні [4, с. 26, 29]), **спільні нещастя** (докучання духів злоби монастирю – у

хліві, де худоба; закінчення запасів борошна; суспільні біди: *«бысть <...> скудость веліа [и скорбь и печаль]»*) [4, с. 62, 79], **загроза спасінню ближнього** (гріховність брата, явлена через сморід [4, с. 104], страшна хвороба прп. Єразма [4, с. 119]), **перешкоди на Богоугодному шляху** (коли прп. Феодосія не приймали в жоден монастир [4, с. 28]), **смерть** (хоча лікар Петро Сирієць попереджав свого князя про плач братів, у тексті немає повідомлень про сльози князів, коли прп. Никола Святоша преставився [4, с. 117]. Ніхто не плаче, коли відходять до Господа прп. Прохор чи прп. Пимен Багатохворобливий [4, с. 154, 183–184]), **зустріч** (прп. Нифонта і прп. Феодосія) [4, с. 98]; **радісне зворушення** (*«блаженный [прослезися и] прослави Бога»* – вдячність прп. Феодосія за Божу Милість [4, с. 57]; *«[прослезися и] прослави Бога»* прп. Антоній через бажання матері прп. Феодосія прийняти постриг [4, с. 31]).

Латентні сльози і печаль. Є в тексті й такі місця, в яких прочитується певний натяк на (не)радісні емоції. Останні в цих випадках не просто можливі на тій підставі, що в інших випадках вони згадуються за цих обставин. У цих місцях печаль є так би мовити латентною: в тексті є непрямі звістки, що вказують або можуть вказувати на неї. Такою є скорбота, не названа автором у безпосередньому описі стану боярина, але згадана у словах прп. Феодосія, звернених до нещасного: *«что тако печалуешися, или мниши, яко азъ отъидох от васъ?»* [4, с. 75]. Така ж печаль економа через те, що на ранок не було за що купити продукти для братії та на іншу потребу. Вона вербалізована не прямо, але опосередковано – через слова прп. Феодосія: *«всю печаль свою възверзи къ Господу»* [4, с. 50]. Через таку ж відповідь прп. Аліпія виражено печаль христоролюбця, який замовив святому майстру ікону і про чию скорботу не сказано було на початку розповіді іншими словами: *«възверзи на Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тѣй сътворить, яко же хочеть»* [4, с. 178].

Низка повідомлень про утішення теж наштовхує на думку про невисловлені (не)радісні емоції. Особливо це припускаємо на тій підставі, що в декількох випадках у тексті є повідомлення про останні і про утішення з боку ближніх: *«охапившися емъ, надолзѣ плакася горько»/«Едва мало утѣшившиися»* (мати прп. Феодосія, побачивши сина, який став монахом і змарнів від подвигів [4, с. 30–31]); *«на всякъ день <...> плача»/«Мнози же, хотѣвше утѣшити сего, и на большее рыданіе при-*

ведоша его» (плач прп. Феофіла Сльозоточивого) [4, с. 159]; *«от многыа скръби»/«Старци же блаженнии ти, утѣшающе его, глаголаху: «брате, възверзи на Господа печаль свою...»»* [4, с. 121] (печаль прп. Арефи); *«плачь и слезы изъ очію своею испущаху»/«Блаженный же пакы утѣшаа и глаголаше...»* [4, с. 73] (скорбота братії через відхід від них до Господа прп. Феодосія).

Так, те, що переживали скорботу ігумен із братією та прп. Симон, можна припустити зі слів Суздальського владыки: *«Но радуется о тобѣ нынѣ игумень и вся братіа и мы же, слышавше яже о тобѣ, и вси утѣшахомся о тобѣ и о обрѣтении твоём, яко погыблѣ бѣ и обрѣтесея»* [4, с. 101]. Якщо хтось впадав у гріх, то братія утішала його (очевидно, щоб запобігти пагубному унинію), старші монахи утішали менших, ігумен – братію (можливо, скорботу викликали труднощі чернечого подвигу) [4, с. 94, 63]; прп. Єремія утішав брата, який хотів відійти від монастиря (очевидно, монах також знеміг у духовній боротьбі, про яку неодноразово згадує Києво-Печерський патерик) [4, с. 95], а святий ігумен – монаха, який відійшов, однак повернувся в обитель [4, с. 56]. Прп. Феодосій утішав братію, можливо, щоб вони не сумували через тісноту і бідність у монастирі [4, с. 38], через інші труднощі (*«вся страждущаа <...> утѣшаше никакоже ослабѣти в дѣлех своих»*) [4, с. 46].

Непрямою вказівкою на сум через труднощі чернечого подвигу можуть бути також слова прп. Іоанна Багатотерпеливого: *«приходящеи къ мнѣ, и зрятъ явѣ такового утѣшенія, еже явѣ ноцію освѣти, надежа ради оного свѣта»* [4, с. 141].

Очевидно, печаль також переживав Святослав Ярославович у період, коли святий ігумен викривав його беззаконну узурпацію київського столу. Тому що після того, як прп. Феодосій змінив свою тактику, князь *«утѣшеніе приимъ еже от обличенія того, възрадовася зѣло»* [4, с. 67].

Мабуть, неприйняття подяки прп. Агапітом від Володимира Мономаха через посланого ним боярина викликало б сум князя, через що посланець просить святого лікаря: *«утѣши сына своего, ему же о Бозѣ дароваль еси здравіе»* [4, с. 130].

Несправедливі докори, ймовірно, теж могли викликати печаль, але прп. Феодосій, навпаки, *«съ радостію приѣмлющу укоризну их, имѣа на памяти присно слово Господне, и тѣм утѣшаа веселяшесея»* [4, с. 47].

Так само з радістю приймав святий отрок покарання від матері за відхід з подорожуючими у Святу Землю [4, с. 25]; він же, *«яко ничто же зла пріать»*, поводив себе після викриття матір'ю його таємного подвигу носіння вериг і побиття його нею [4, с. 27]. Ситуації ж були такими, що більш природними і звичними емоціями були б печаль і сльози, однак преподобний проявляє святість і у цьому.

Кілька разів у тексті повідомляється про те, що мати прп. Феодосія не могла терпіти розлуку з ним (*«любляше бо его паче инъх и того ради не тръпяше безъ него быти»* [4, с. 25]), його приниження через випікання просфор (*«к тому не тръпящи сына своего в тацъги укоризнъ суца»*) [4, с. 26], неможливість побачити сина (*«не тръплю бо жива быти, аще не вижю его»*) [4, с. 30], його відхід у монастир (*«не тръплю бо жива быти, не видящи тебе»* [4, с. 31]). Також Ларіон розповів прп. Феодосію про труднощі духовного випробування (докучання духів злоби): *«не могъи к тому тръпѣти, шед исповѣдах великому Феодосію»* [4, с. 49].

Ми припускаємо, що наведені повідомлення непрямо повідомляють про велику скорботу, неможливість її переносити, тільки іншими словами. Однак беззаперечно стверджувати важко.

Натяком на можливу печаль, навіть униніє, є, на наш погляд, звістка про те, що святі отці (прпп. Антоній та Никон) дивувалися духовній висоті прп. Феодосія: *«смиренію его и покоренію, и толику его въ юности благонравію и укръпленію и бодрости»* [4, с. 29]. Вважаємо, що бадьорість, яка була в юного святого, якраз протиставляється можливому за таких обставин унинію або принаймні печалі.

Ще два місця Києво-Печерського патерика повідомляють про деякі обтяжуючі обставини для героїв Отечника, які теж могли породжувати печаль, невисловену в тексті. Так, святий отрок Феодосій носив світлий одяг за послух *«властелину града того»*, в якого перебував у церкві, і носив він його недовго, але *«яко некую тяжестъ на собѣ»*, після чого віддав бідним [4, с. 27]. Так само для блаж. Варлаама перебування в батьківському домі після прийняття постригу (отець його силою повернув) порівнюється із сильцем чи тенетами: *«изшед из дому отца своего, яко птица ис пругла исторгишися или як серна от тенета, тако скоро текый, и доиде печеры оная»* [4, с. 35]. Примітно, що в іконографії

XIX ст. є зображення прп. Варлаама в батьківських покоях, де права рука його притиснута до щоки (жест печалі) [2, с. 183].

Якщо частину зі щойно наведених повідомлень можна беззастережно вважати такими, що містять вказівки на печаль, то питання про деякі з них залишається не вирішеним.

Наукова новизна полягає в тому, що в дослідженні вперше здійснено спробу відшукати та проаналізувати потенційні та латентні згадки сліз і печалі в тексті Києво-Печерського патерика.

Висновки. Отже, крім чітко виражених згадок (не)радісних емоцій (у тому числі про їх відсутність), ми виділили також потенційні та латентні печаль і сльози в тексті Києво-Печерського патерика (понад 100). Можливі (не)радісні емоції (близько 79) запропоновано за зразком існуючих повідомлень про смуток і плач. Найбільше їх належить до таких обставин, як молитва, покаяння та прохання; менше – повчання, батьківські хвилювання за дітей, спільні нещастя, загроза спасінню ближнього, перешкоди на Богоугодному шляху, смерть, зустріч, радісне зворушення. Невисловлені прямо плач і скорботу (близько 24) ми «реконструювали» на підставі наявних поряд у тексті звісток про нерадісні емоції, повідомлень про утішення, про неможливість терпіти певні ситуації, про обтяжуючі обставини, а також про радість, про спокій чи бадьорість, які в тих випадках є чимось винятковим, таким, що викликає навіть подив. Ці (не)радісні емоції стосуються труднощів чернечого подвигу (їх особливо багато), власних гріхів та ближніх (загрози спасінню через відхід з монастиря), перешкод на Богоугодному шляху, загрози життю/благополуччю дітей, особистих нещасть, відсутності матеріальних благ, загрози честі.

Вважаємо, що відсутність згадок (не)радісних емоцій могла пов'язуватися з тим, що для печерської спільноти властивою була помірна емоційність, що й відображено в тексті. Думка про те, що скорбота в окремих випадках (труднощі монашеського подвигу) замовчувалася, що автори уникали таких звісток, видається нам мало ймовірною, адже все одно про ці труднощі духовної боротьби та духовної праці над собою повідомляється.

Перспективами дослідження можна назвати вивчення в запропонованому ключі інших джерел, що репрезентують печерську традицію, а також оригінальних пам'яток східноєвропейського Середньовіччя.

Список використаних джерел

1. Голубовский Д. А. Невербальная коммуникация в древнерусских письменных источниках: опыт семантического анализа: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2009.
2. Дятлов В. Печерский цветник. Собор Киево-Печерских святых. Агиографическая энциклопедия. Киев, 2019. 804 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 306. Спр. 386 п. 219 арк.
4. Киево-Печерський патерик / Д. І. Абрамович. Вступ, текст, примітки. Київ, 1991. 280 с.
5. Конявская Е. Л. О «границах» древнерусской литературы (летописи: писатель и читатель) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2003. № 2 (12). С. 76–80.
6. Нікітенко М. М. До проблеми впливу традиції ісихазму на Києво-Печерський патерик // Матеріали XVII Міжнар. наук. конф. «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (28 травня – 1 червня 2019 р.). Київ, 2019. С. 34–38.
7. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. 371 с.
8. Яковлев В. О. Древнекиевские религиозные сказания. Варшава, 1875. 109 с.
9. Gonneau P. Saints corps et corps impurs dans la tradition de la Rus' de Kiev (XIe–XIIIe s.) // Il corpo impuro e le sue rappresentazioni nelle letterature medievali, a cura di Francesco Mosetti Casaretto, con la collaborazione editoriale di Roberta Ciocca, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012. P. 397–433.
10. Rosenwein B. Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700. Cambridge University Press, 2016. 390 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316156780>
11. Rosenwein B. Problems and Methods in the History of Emotions // Passions in Context: International Journal for the History and Theory of Emotions. 2010. № 1. URL: <http://www.passionsincontext.de/index.php?id=557> (дата звернення 10.05.2019).

Liudmyla Petrushko

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0001-7175-9143

e-mail: liudmyla1991@ukr.net

**Reading between the lines: potential and latent tears and sadness
in the Kyiv-Pechersk Paterik**

The goal of the research. The article aims to search and analysis of potential and latent mentions of tears and sadness in the text of the Kyivan Cave

Patericon. Methodology. The research uses methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, textual analysis, comparative, content analysis and interpretive methods. **Scientific novelty.** In the study, for the first time, an attempt was made to find and analyze potential and latent references to tears and sadness in the text of the Kyivan Cave Patericon. **Conclusions.** As a result of the search for possible and indirect mentions of tears and sadness, over 100 potential and latent reports of the named emotions were found. Possible (un)joyful emotions (about 79) are suggested based on existing messages about sadness and crying. Most of them belong to such circumstances as prayer, repentance and petition; less – instruction, parental worries for children, common misfortunes, a threat to the salvation of a neighbor, obstacles on the path pleasing to God, death, a meeting, joyful emotion. Non-verbalized directly crying and sorrow (about 24) was reconstructed on the basis of reports of unhappy emotions, which are present next to each other in the text; messages about consolation, about the impossibility of enduring certain situations, about aggravating circumstances, as well as about joy, about calmness or cheerfulness, which in those cases are something exceptional, such that it even causes surprise. These (un)joyful emotions relate to the difficulties of the monastic feat (there are especially many of them), one's own sins and those of others (threats to salvation due to leaving the monastery), obstacles on the God-pleasing path, threats to the life/well-being of children, personal misfortunes, lack of material goods, threats to honor. We believe that the absence of mentions of unhappy emotions could be connected with the fact that the Pechersk community was characterized by moderate emotionality, which is reflected in the text. The idea that grief in individual cases (difficulties of monastic labor) was hushed up, that the authors avoided such news, seems unlikely to us, because all the same, these difficulties of spiritual struggle and spiritual work on oneself are reported. The prospects of the research are the study in the suggested key of other sources representing the Pechersk tradition, as well as original monuments of the Eastern European Middle Ages.

Key words: history of emotions, emotional world, Kyivan Cave Patericon, tears and sadness, potential and latent emotions.

*Стаття підготовлена 10 січня 2023 року;
подана до друку 16 січня 2023 року.*